Sahitya Manthan
A Peer-Reviewed, Open Access e-journal
ISSN: 2582 6867, Website: http://www.sahityamanthan.in
Year-5, Issue-6, Continuous Issue-36, March - April 2026

'વાજ્યા રૂપેરી ઢોલ' વાર્તાસંગ્રહમાં દલિત ચેતના, સામાજિક વિડંબના અને માનવસામ્યનો ગહન વિમર્શ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં છેવાડાના, શોષિત અને પીડિત માનવીની વેદનાને વાચા આપવાનું ભગીરથ કાર્ય દલિત સાહિત્ય દ્વારા થયું છે. આ ધારામાં એક અત્યંત સબળ, અભ્યાસુ અને પ્રતિબદ્ધ હસ્તાક્ષર તરીકે પ્રવીણ ગઢવીનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત છે. વ્યવસાયે ઉચ્ચ સરકારી અધિકારી તરીકે નિવૃત્ત થયેલા પ્રવીણ ગઢવીએ પોતાના વહીવટી અનુભવો, ચારણી સાહિત્યના વારસા અને વેદો-ઉપનિષદોના ગહન અભ્યાસને પોતાની સર્જનપ્રક્રિયામાં ઓગાળ્યો છે. 'વાજ્યા રૂપેરી ઢોલ' (૨૦૨૫) વાર્તાસંગ્રહમાં ૨૩ વાર્તાઓ છે, જેમાં સદીઓથી ભારતીય સમાજવ્યવસ્થામાં ઘર કરી ગયેલી વર્ણવ્યવસ્થા, અસ્પૃશ્યતા, માનસિક ગુલામી અને પિતૃસત્તાક માનસિકતા પર લેખકે કરેલો અત્યંત માર્મિક અને બૌદ્ધિક પ્રહાર છે. પ્રસ્તુત લેખમાં આ સંગ્રહની વાર્તાઓનું વિષયવસ્તુ, પાત્રાલેખન અને સામાજિક નિહિતાર્થોના સંદર્ભે મૂલ્યાંકન કરવાનો ઉપક્રમ છે.

પ્રવીણ ગઢવીની વાર્તાઓનો નાયક હવે માત્ર અત્યાચાર મૂંગા મોઢે સહન કરનારો લાચાર જીવ રહ્યો નથી. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને બંધારણીય હકોએ તેનામાં જે ચેતનાનો સંચાર કર્યો છે, તેનું સશક્ત નિરૂપણ આ વાર્તાઓમાં થયું છે.

- 'મૂછ'

મૂછ એ ભારતીય સમાજમાં પુરુષાર્થ અને સવર્ણ વર્ચસ્વનું પ્રતીક મનાય છે. આ વાર્તામાં દલિત યુવાન વિનુ જ્યારે હેડ-કોન્સ્ટેબલ બને છે, ત્યારે તે સંકલ્પ કરે છે: "હવે હું પૂળા જેવડી મૂછો રાખીશ અને ગરાશિયા આગળ મૂછોને વળ આપીશ." (પૃષ્ઠ ૪૩-૪૪). પરંતુ, કહેવાતી ઉચ્ચ જાતિના લોકો તેનું ફુલેકું નીકળવા દેતા નથી અને ધોળા દિવસે તેની મૂછ કાપી નાખે છે: "આજ ને આજ આ મૂસું કાઢી નાંખ, નકર આંતરડાં કાઢી હાથમાં આલીશ..." (પૃષ્ઠ ૪૬). પોલીસ અધિકારી બન્યા પછી પણ એક દલિતને મૂછ રાખવાનો કે ઘોડે ચઢવાનો અધિકાર સવર્ણ સમાજ પચાવી શકતો નથી. વાર્તાના અંતે પોલીસ બંદોબસ્તમાં તેનું ફુલેકું નીકળે છે, પણ કપાયેલી મૂછે. આ દલિત અસ્તિત્વ પર થયેલો ઘેરો માનસિક ઘા છે.

- 'સોનેરી ચંપલ'

તેજલ નામની દલિત યુવતી પોતાના પતિએ પ્રેમથી લાવી આપેલા સોનેરી ચંપલ પહેરીને ઠાકોર વાસમાં દૂધ લેવા જાય છે. સવર્ણ સ્ત્રી દેવીબા તેને હડધૂત કરે છે: "દરબારોના મોલ્લામાં તમારા હલકા વરણના લોકથી જૂતાં ના પેરાય, ઈની ખબર નથ?" (પૃષ્ઠ ૫૫-૫૬). આધુનિક સમયમાં જીવતી તેજલ આ અપમાન ચૂપચાપ સહન કરતી નથી. તે દૂધનું ડોલચું દેવીબાના માથામાં ફટકારી દે છે. આ માત્ર એક ઘટના નથી, પરંતુ સદીઓથી દબાયેલા આક્રોશનો જ્વાળામુખી છે.

નટુભાઈ પરમાર પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે, "અન્યાય સામેના પ્રતિકારની કથા. નીચી જાતિની તેજલ ઊંચી જાતિના ઘરે ચંપલ પહેરી દૂધ લેવા જાય છે અને ટોણો સાંભળતા જમાદારની પત્ની દેવીબાને લમણે ડોલકું ફટકારીને પ્રતિકાર કરે છે."૧

●'મોટર સત્યાગ્રહ':

કલોલ-સરઢવ વિસ્તારમાં દલિતોને ખાનગી મોટરમાં (બસમાં) બેસવા દેવામાં આવતા નથી. ત્યારે દલિત મજૂરો બાબાસાહેબ આંબેડકરના 'ચવદાર તળાવ'ના સત્યાગ્રહથી પ્રેરણા લઈને અહિંસક લડત આપે છે. "ના, હાથ ઉપાડવાનો નથી. ભલે જોડાં-બૂટ મારશે, પથરા મારશે... ડરવાનું નહિ. મોટરમાં બેસવાનું..." (પૃષ્ઠ ૧૫૧). તેઓ સવર્ણોનો માર ખાય છે, લોહીલુહાણ થાય છે, પણ અંતે રાજ્ય સરકાર કાયદો બનાવવા મજબૂર થાય છે. આ વાર્તા દલિત સંગઠન અને સત્યાગ્રહની ઐતિહાસિક શક્તિને રેખાંકિત કરે છે.

પ્રેમ એ શાશ્વત ભાવના છે, પરંતુ ભારતીય સમાજમાં પ્રેમ હંમેશાં જ્ઞાતિ અને વર્ગના ત્રાજવે તોલાય છે. લેખકે આ વિડંબનાને અત્યંત કરુણ રીતે આલેખી છે.

●'વાજ્યા રૂપેરી ઢોલ':

ગરીબ અને અછૂત ઢોલી મેઘો અને ઠાકોર કન્યા ચંદા વચ્ચે મૂક છતાં અત્યંત ગાઢ પ્રેમ પાંગરે છે. ઢોલના તાલે ચંદા નાચે છે, પણ જ્ઞાતિની દીવાલ તેમને મળવા દેતી નથી. ચંદા મજબૂરીમાં કહે છે: "શું થાય? આપણી નાત નોંખી. ઈમાંય તું તો પાસો અસૂત, ઢોલી..." (પૃષ્ઠ ૪૦). ચંદાનાં લગ્ન બીજે થઈ જાય છે. મેઘા માટે ઢોલ એ માત્ર વાદ્ય નથી, તેનું અસ્તિત્વ છે. પણ પ્રેમના પરાજયથી હતાશ થયેલો મેઘો પોતાનું જ હૈયું ચીરતો હોય તેમ ઢોલને છરી મારીને ફાડી નાખે છે (પૃષ્ઠ ૪૨). અહીં ઢોલનો અવાજ રૂપેરી મટીને રુદનમાં ફેરવાઈ જાય છે.

●'બેસણું'

ઉચ્ચ જ્ઞાતિના ઇંદુભાઈની ભણેલી-ગણેલી દીકરી સુશીલા નીચી જાતિના સંજય સાથે પ્રેમલગ્ન કરે છે. પિતા માટે દીકરીના સુખ કરતાં પોતાની જ્ઞાતિનું ખોટું અભિમાન વધુ મહત્ત્વનું છે. તેઓ જીવતી દીકરીને મરેલી માનીને છાપામાં બેસણાની (શોકસભાની) નોંધ આપે છે. "પરનાતમાં ગઈ હોત તો વાંધો નો'તો. આ તો હલકી નાતમાં ગૈ..." (પૃષ્ઠ ૧૦૫). આ વાર્તા આધુનિક કહેવાતા સમાજના ખોખલાપણાને ખુલ્લું પાડે છે.

●'પુનર્જીવન' અને 'દિલનો વેઈટર':

'પુનર્જીવન'ની દિના કૉલેજકાળમાં દલિત યુવાન અમૂલને પ્રેમ કરે છે, પણ પરિવાર તેને વિનેશ સાથે પરણાવી દે છે. વિનેશના મૃત્યુ પછી પ્રૌઢાવસ્થામાં દિના પાછી અમૂલને શોધે છે અને સમાજની પરવા કર્યા વિના તેની સાથે મૈત્રી-કરાર કરે છે (પૃષ્ઠ ૧૭-૨૯). જ્યારે 'દિલનો વેઈટર'ની શીતલ પોતાના દલિત પ્રેમી રોહિતને અમેરિકા જતાં પહેલાં છોડવા મજબૂર બને છે. વર્ષો પછી તે ઇન્ડિયા આવે છે ત્યારે રોહિતને એક હોટલમાં વેઇટર તરીકે કામ કરતો જુએ છે. તે ચતુરાઈથી તેનો ફોટો ખેંચી અમેરિકા લઈ જાય છે અને મનોમન તેને પોતાના 'દિલનો વેઈટર' માને છે (પૃષ્ઠ ૧૦૭-૧૧૪).

પ્રવીણ ગઢવીની બૌદ્ધિક ઊંચાઈ તેમનાં પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કથાનકોમાં જોવા મળે છે. તેઓ પ્રચલિત કથાઓને 'સબ-ઓલ્ટર્ન' (તળિયાના માણસની) દૃષ્ટિએ ફરીથી લખે છે.

●'અધિકારપત્ર'

પાટણના મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ સહસ્રલિંગ સરોવર બનાવે છે, જેમાં પાણી માટે બલિદાનની જરૂર પડે છે. બત્રીસ લક્ષણો શૂદ્ર માયો (મેઘમાયો) પોતાનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાય છે. રાજા તેને ધન-દોલત, જાગીર આપવા કહે છે, પરંતુ માયો માંગે છે: "મહારાજ, હું મારા શૂદ્ર વર્ણ માટે સ્વમાન, કેવળ સ્વમાન, માગવા આવ્યો છું... અમને ગળાની કુલડી છોડાવો પૂંઠે લટકતું ઝાડું-ઝાંખરું છોડાવો... આભડછેટનાં અપમાન કઢાવો." (પૃષ્ઠ ૧૪-૧૫). અહીં માયો એક યાચક નથી, પણ સમગ્ર દલિત સમાજનો ઉદ્ધારક બનીને ઉપસે છે.

●'વૃંદાહરણ' અને 'દંડકારણ્ય'

વેદો અને પુરાણોમાં આર્યોને દેવ અને અનાર્યોને દાનવ (અસુર) તરીકે ચિતરવામાં આવ્યા છે. લેખક 'વૃંદાહરણ'માં દર્શાવે છે કે વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર જેવા દેવો છળકપટથી અસુરરાજ જલંધરને મારે છે. વૃંદા આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થા અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના તેમના શોષક વલણને ખુલ્લું પાડી કહે છે: "સ્નેહમાં સુર-અસુર જોવાતું નથી હોતું વિષ્ણુ મહાશય... આર્યો જ વર્ણ જુએ છે, અસુરો નહિ, સમજ્યા?" (પૃષ્ઠ ૧૬૭). તે વિષ્ણુને વશ થવાને બદલે અગ્નિસ્નાન કરે છે.

'દંડકારણ્ય'માં આર્ય રાજા દંડ શુક્રાચાર્યની પુત્રી અરજા પર બળાત્કાર ગુજારે છે. અસુરો દંડનો નાશ કરે છે, પણ પિતૃસત્તાક માનસિકતા ધરાવતા શુક્રાચાર્ય બળાત્કારનો ભોગ બનેલી પુત્રીને જ દોષિત માની તેનો ત્યાગ કરે છે. અરજાનો પ્રશ્ન યુગો-યુગો સુધી પડઘાય તેવો છે: "શું સ્ત્રીને કોઈ અધિકાર-સમાનતા પ્રાપ્ય નથી? દરેક ઘટનામાં સ્ત્રી જ દોષી?" (પૃષ્ઠ ૧૭૪).

લેખક માત્ર ઉચ્ચ વર્ગની જ નહિ, પછાત વર્ગમાં ઘર કરી ગયેલી વર્ગભેદની માનસિકતા પર પણ આકરો કટાક્ષ કરે છે.

●'તમે કેવા?'

ટીવી રેકોર્ડિંગ માટે આવેલી ટીમના મુખ્ય અધિકારી નરેશભાઈને ગામના સરપંચના પિતા કચરાબાપા વારંવાર પૂછે છે: "તે નરેશભૈ, તમે કેવા?" (પૃષ્ઠ ૬૨). અધિકારી કહે છે કે અમે માણસ છીએ, તોય ડોસો જ્ઞાતિ જાણવા મથે છે. જ્યારે ખબર પડે છે કે સાહેબ તો મકવાણા (દલિત) છે, ત્યારે કચરાબાપાના વર્તનમાં સૂક્ષ્મ ફેરફાર આવે છે. નરેશભાઈ અન્નનો ત્યાગ કરી ત્યાંથી નીકળી જાય છે. આ વાર્તા ભારતીય માનસમાં જ્ઞાતિ જાણવાની વિકૃત લાલસા પર ચોટદાર પ્રહાર છે.

●'અમે ઊંચા' અને 'કચરા-પોતાં':

'અમે ઊંચા' વાર્તામાં બંગલામાં કામ કરતો શિવો, સાથે કામ કરતા નરેશ (વાલ્મીકિ) સાથે નાસ્તો કરવાની ના પાડે છે કારણ કે: "અમે ઊંચી નાતના શીએ... નરેશ તો જાજરૂની સફાઈ કરનારો... ઈના ભેળો નાસ્તો અમારાથી ચ્યમનો થાય?" (પૃષ્ઠ ૬૬).

'કચરા-પોતાં'માં સુધાબહેન પોતે ગરીબ હોવા છતાં, કોઈ વાઘેલા (દલિત) અધિકારીના ઘરમાં કચરા-પોતાં કરવાની ના પાડે છે: "અમે દરબાર. અમે ઈ લોકનાં કચરા-પોતાં ના કરીએ. ભલે ફડશ રોટલો ખાશું." (પૃષ્ઠ ૭૪). આ વાર્તાઓ દર્શાવે છે કે આર્થિક રીતે તળિયે બેઠેલા વર્ગમાં પણ જ્ઞાતિનું ખોટું અભિમાન કેવી રીતે અકબંધ છે.

નટુભાઈ પરમારનો મત જોઈએ, “સામાજિક દરજ્જે પોતાને ઊંચી માનતી કામવાળી બહેનો, નીચી માની લેવાયેલી જાતિઓના સુખી-સંપન્ન ઘરે કામ કરવાનું કેવી સિફતથી ટાળે છે તેની કથા.”૨

●'ખરાબ સોણું'

આખી જિંદગી ગામના રસ્તા વાળતો પૂંજો માત્ર એકવાર ભગવાન ગણપતિનાં દર્શન કરવા મંદિરમાં ઘૂસી જાય છે. તેને દર્શન કર્યાનો પરમ આનંદ છે, પણ રાત્રે તેને ભયાનક સ્વપ્ન આવે છે કે ગામલોકો તેને પકડીને તેનું માથું વાઢી રહ્યા છે: "બવ ખરાબ સોણું આવ્યું!" (પૃષ્ઠ ૧૨૯). સદીઓથી દલિતોના અર્ધજાગ્રત મનમાં જે ડર પેસી ગયો છે, તેનું આ સર્વોત્તમ મનોવૈજ્ઞાનિક આલેખન છે.

પ્રવીણ ગઢવીની વાર્તાઓમાં મહાત્મા ગાંધીનો સત્યાગ્રહ અને બાબાસાહેબ આંબેડકરનો અધિકાર-સંઘર્ષ સમાંતરે ચાલતો જોવા મળે છે.

●'આભડછેટની મોકાણ':

કચ્છની મુલાકાતે આવેલા ગાંધીજી સભામાં દલિતો માટે અલગ દરવાજો જોઇને અત્યંત વ્યથિત થાય છે. તેઓ સવર્ણોના દરવાજેથી જવાને બદલે અસ્પૃશ્યોના દરવાજેથી પ્રવેશે છે. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે:

"અસ્પૃશ્યતા સાથેનું સ્વરાજ મારા ખપનું નથી... જ્યાં બીજા હિંદુઓને જવાનો અધિકાર હોય ત્યાં અસ્પૃશ્યોને પણ અધિકાર છે જ." (પૃષ્ઠ ૧૨૪).

●'ઘર-ઘર ગાંધી':

ખાખરેચી ગામમાં દરબારની અત્યાચારી 'વેઠ' પ્રથા સામે ગામના ખેડૂતો અહિંસક સત્યાગ્રહ કરે છે: "હરિનો નહિ, સત્ય-ન્યાયનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું એ કામ..." (પૃષ્ઠ ૧૪૧). તેઓ નિર્દયતાથી માર ખાય છે, છતાં હથિયાર ઉઠાવતા નથી અને અંતે વિજયી બને છે.

પ્રખર રેશનાલિસ્ટ વાગ્મિન બૂચ આ વાર્તા વિષે પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે કે, "'ઘર ઘર ગાંધી' વાર્તા એકદમ રસ જાળવી રાખે છે, મનાય નહિ એવી સત્યાગ્રહની લડત."3

પ્રવીણ ગઢવીનીદરેક વાર્તામાં માત્ર સંઘર્ષ જ નથી, ક્યાંક માનવતા પણ મહેકી ઉઠે છે.

●'કડવો રોટલો':

પ્રકાશ અને મંદાની યુવાન દીકરી હિનાનું લાંબી માંદગી બાદ અવસાન થાય છે. મરણ પાછળ શોકગ્રસ્ત પરિવારને પાડોશીઓ જે ભોજન કરાવે તેને 'કડવો રોટલો' કહેવાય. આવાસ યોજનામાં રહેતા પ્રકાશના પાડોશીઓ (જેઓ સવર્ણ છે - પટેલ અને બ્રાહ્મણ) જ્ઞાતિભેદ ભૂલીને ખીચડી-કઢી લઈને આવે છે. પ્રકાશ ગળગળો થઈ જાય છે: "આમ જ નાત-જાતના વાડા ભૂંસાઈ જાય તો કેવું સારું? તો—તો આ કડવો રોટલો મીઠો રોટલો બની જાય." (પૃષ્ઠ ૭૨).

પોતાના સરકારી સેવાના દીર્ઘ અનુભવને લેખકે વાર્તાઓમાં અત્યંત કુશળતાથી વણી લીધો છે.

●'ખોટાડીના' વાર્તામાં સરકારી દંભ:

સ્વાગત ઓન-લાઈન કાર્યક્રમમાં આવતા ગરીબ અને લાચાર અરજદારો પ્રત્યે મામલતદાર અને અન્ય અધિકારીઓ કેવું સંવેદનહીન વર્તન કરે છે, તે આ વાર્તામાં સ્પષ્ટ થાય છે. અરજદારોને સાંભળ્યા વિના જ તેમને 'ખોટાડીના' (જૂઠ્ઠા) ગણી લેવામાં આવે છે. કલેક્ટર અધિકારીઓને ખખડાવતાં કહે છે: "તમે લોકો અરજદારોની રજૂઆત પૂરી સાંભળતા નથી, સમજતા નથી અને તેમને ખોટા, જુઠ્ઠા માની લો છો... અરજદાર તમારે બારણે ઊભેલો ભગવાન છે." (પૃષ્ઠ ૯૧). આ વાર્તા શાસકીય અન્યાય અને નોકરશાહીના બહેરા કાન પર સણસણતો તમાચો છે.

પ્રવીણ ગઢવીનો 'વાજ્યા રૂપેરી ઢોલ' વાર્તાસંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાજિક વાસ્તવવાદનું વરવું ચિત્રણ છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું કથન છે કે 'વ્યક્તિની મહત્તા વધારવી... અને પોતાની પ્રાચીન રૂઢ પરંપરાને ચાલુ રાખવી, આ કળા હિન્દુ સમાજે સારી રીતે હસ્તગત કરી લીધી છે.' (પૃષ્ઠ ૧૩). આ કથનને લેખક પોતાની ૨૩ વાર્તાઓ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

લેખકે તળપદી બોલીનો અત્યંત સ્વાભાવિક ઉપયોગ કર્યો છે. પાત્રોના મનોભાવો, ગ્રામ્ય પરિવેશનું વર્ણન અને તીક્ષ્ણ સંવાદો વાર્તાઓને જીવંત બનાવે છે. આ વાર્તાઓ માત્ર દલિત વ્યથાની રુદનકથા બની રહેવાને બદલે માનવગૌરવ, સમાનતા અને શોષણમુક્ત સમાજની સ્થાપના માટેનો બુલંદ રણટંકાર બની રહે છે.

પાદટીપ :

૧. પરમાર, નટુભાઈ. પ્રસ્તાવના, વાજ્યા રૂપેરી ઢોલ, પૃ. ૭.
૨. એજન, પૃ. ૫.
૩. બૂચ, વાગ્મિન. અભિપ્રાય, વાજ્યા રૂપેરી ઢોલ, પૃ. ૧૭૬.

સંદર્ભસુચિ :

૧. ગઢવી, પ્રવીણ. વાજ્યા રૂપેરી ઢોલ (વાર્તાસંગ્રહ). ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૨૫.

૨. આંબેડકર, બી. આર. જાતિભેદનું નિર્મૂલન. (ગુજરાતી અનુવાદ: ડૉ. ભાલચંદ્ર મુનગેકર અન્ય માન્ય અનુવાદક).

૩. ગોહિલ, નાથાલાલ(સંપા). દલિત સાહિત્યનાં લેખાં-જોખાં, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર. ૨૦૨૩

૪. મંગલમ, હરીશ (સંપા.). ગુજરાતી દલિત વાર્તા. ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.

૫. ચૌહાણ, દલપત. ગુજરાતી દલિતની કેડીએ. ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ.

ડૉ. મિહિર ચૌધરી
(MA, MSW, Ph.D.)
મુ.પો. સાયરા,
તા. મોડાસા, જિ. અરવલ્લી, ૩૮૩૩૧૫.